
ПАМ'ЯТІ МАРІЇ ІВАНІВНИ ВЯЗЬМІТІНОЇ

3 квітня 1994 р. на 98-му році припинилося життя Марії Іванівни Вязьмітіної — відомого вченого-археолога й мистецтвознавця, яка стояла біля витоків Академії наук України, талановитої дослідниці сарматських та

пізньоскіфських старожитностей України, бактрійських та парфянських пам'яток Середньої Азії, декоративно-прикладного мистецтва країн Близького Сходу, кандидата історичних та філологічних наук, Лауреата державної премії УРСР, людини, що належала до старої інтелектуальної еліти країни, до товариства з широківідомими та майже невідомими суспільству особистостями, які передають від покоління до покоління високу культуру, духовність, чесноти.

Увесь тривалий, майже сторічний життєвий шлях Марії Іванівни пов'язаний з Україною, де вона побачила світ, навчалася, працювала й померла. Народилася вона 22 квітня 1896 р. в с. Круподеринці Бердичівського повіту, що на Житомирщині, в родині службової інтелігенції. Пізніше сім'я переїхала до Києва, де Марія Іванівна й мешкала все життя.

Її батько, Іван Федорович Вязьмітін служив у мастку відомого суспільного діяча, дипломата графа

М. П. Ігнат'єва, потім в Києві працював головним касиром Річфлоту. Мати, Анастасія Сергіївна, колишня вихованка приюту імператриці Марії Федорівни для збіднілих сирот-дворян, була домашньою вчителькою в старому аристократичному роді Ігнат'євих. Графиня Є. Л. Ігнат'єва, правнука М. Кутузова, уроджена князівна Голіцина, мати двох київських генерал-губернаторів, стала хрещеною матір'ю Марії Іванівни.

У Марії Іванівні приваблювала висока духовність, широта культури, різноманітність інтересів, невичерпний оптимізм. Вона блискуче, з золотою медаллю закінчила Фундуклеївську жіночу гімназію у Києві. У тому ж році раптово трагічно гине її батько. Але Марія Іванівна продовжує свою освіту й одночасно працює. Вона мусила братися за будь-яку роботу. Спочатку вона — репетитор учнів, потім у 1917—1918 рр. — картотечник у Всеросійській земській спілці, в 1919—1921 рр. — адресатор у Адресному столі, кореспондент Театрального відділу у Відділі мистецтв (1919 р.), друкарка в редакціях різних газет: «Вісті» (1920—1922 рр.), «Більшовик» (1923—1924 рр.), «Пролетарська правда» (1924—1929 рр.). Спрага до знань привела Марію Іванівну в 1915 р. до слов'яно-руського відділення Вищих жіночих курсів, навчальні плани яких відповідали університетським. По їх закінченні у 1922 р. вона отримує ступінь кандидата філологічних наук. Людина з яскраво означеним гуманітарним складом, Марія Іванівна була археологом за покликом, та до археології прийшла не відразу. Її цікавить філологія, історія мистецтва, та тільки її добрий друг Максиміліан Волошин з передбачливістю митця побачив у ті роки в Марії Іванівні майбутнього археолога. Та доля вже звела її з ар-

хеологією. У 1923 й 1924 рр. Марія Іванівна навчається на мистецтвознавчому відділенні історико-філологічного факультету Київського Археологічного інституту. Цей заклад був науковим і навчальним, за своїм рівнем і традиціями він наслідував старим університетам. Тут викладали провідні фахівці: Ф. І. Шмідт, С. О. Гіляров, Д. М. Щербаківський, В. М. Зуммер та ін. Серед слухачів було багато з вищою освітою, які залучались й до наукових досліджень. Інститут тримався цілком на ентузіазмі викладачів та слухачів. Марія Іванівна вчилася тут разом з Є. Г. Спаською, М. О. Новицькою, С. С. Магурою та ін.

Після закриття Археологічного інституту у 1924 р. Марія Іванівна з 1927 по 1929 р. проходить аспірантуру в академіка О. П. Новицького при Музеї мистецтв ВУАН у Києві та Харківській філії кафедри мистецтва АН УРСР при відділі мистецтва Близького Сходу. Вона активно включається в наукову діяльність молоді Академії наук України. Напрямок її досліджень — декоративно-прикладне мистецтво ісламського Сходу. Марія Іванівна виступає з доповідями на двох перших з'їздах археологів СРСР у Керчі, Севастополі, конференції сходознавців у Харкові. Наукова громадськість її відзначила, вона як кандидат у дійсні члени була запрошена на V Міжнародний конгрес з іранської археології та мистецтва в Ленінграді в 1935 р. На другій конференції археологів СРСР в 1927 р. в Севастополі на доповідь Марії Іванівни звернув увагу М. Є. Массон та залучив дослідницю до середньоазійської археології. Проте ще довго творчі пошуки Марії Іванівни було спрямовано саме на історію культури. Навіть в експедиціях у Середню Азію, Крим та Кавказ вона спочатку працює як мистецтвознавець. Марія Іванівна організує виставки, в 1930—1931 рр. читає курс лекцій з історії мистецтв Близького Сходу в Київському художньому інституті на музейному відділі. Саме вона створює Відділ мистецтва Сходу при Музеї мистецтва ВУАН та Відділ мистецтва Сходу в Харківському художньо-історичному музеї. Після захисту промаційної роботи на звання наукового працівника-мистецтвознавця Марія Іванівна в 1930—1934 рр. очолює своє дітище — Відділ мистецтва Сходу при Музеї мистецтва ВУАН. Протягом цього часу Марія Іванівна збирає, досліджує, публікує (1928, 1930 рр.) збірки художніх творів з бронзи, кераміки, дерева ісламських країн, що зберігалися в Музеї мистецтва ВУАН в Києві та в Харківському художньо-історичному музеї. Ці праці не втратили свого наукового значення й тепер, а Марія Іванівна в повсякденні роки була в Україні найвизначнішим сходознавцем — істориком культури. Це перший вагомий внесок Марії Іванівни в культуру й науку України.

Тиск радянської системи на науку й мислячих осіб не обминув Марію Іванівну. Талановитій енергійній дослідниці в розквіті творчих сил не знайшлося місця серед науковців України, де з 1934 р. тривалий час вона не мала змоги займатися наукою. Реорганізовано структуру ВУАН, ліквідовано Відділ мистецтва Сходу, знищено школу сходознавства, репресовано багатьох вчених. Марія Іванівна примушена шукати себе на бібліотечній ниві. Глибока ерудиція, знання багатьох сучасних, стародавніх та мертвих мов знов допомогли їй виявити свою творчу особистість. Як завідувача бібліотекою вона створює наукові фонди бібліотек спочатку в Інституті геології та мінералогії (1934—1935 рр.). Але навіть тут не все було гаразд, вона не могла спокійно працювати. У 1935 р. їй довелося працювати коректором на книжковій фабриці. Потім знову завідування бібліотеками в Київському Будинку архітекторів (1936—1941 рр.) та Спільні архітекторів (1943—1944 рр.) У роки війни Марія Іванівна залишилася в окупованому Києві, разом з М. О. Новицькою вона сприяє збереженню фондів зачинених бібліотек, що містилися у приміщенні університету. В 1944—1948 рр. Марія Іванівна створює фундаментальну наукову бібліотеку Академії архітектури. Плідна робота в цьому напрямку є другим важливим внеском Марії Іванівни в культурне життя України.

Одночасно з роботою в бібліотеках Марія Іванівна займається науковою працею вже як археолог, але на території Середньої Азії. Археологічна праця дуже захоплює Марію Іванівну. Вона впливає на брата Миколу, який створює прилад для реконструкції форми посудини за фрагментами, публікує його в

1949 р. в Ажгабаді. В 1937 р. Марія Іванівна здійснює розкопки на території Бактрії городища Айртам кушанського часу як керівник одного з загонів Термезької археологічної комплексної експедиції. У повоєнні роки вона продовжує археологічні дослідження в Середній Азії. З 1946 р. чотири роки Марія Іванівна очолює один із загонів Південно-туркменської археологічної експедиції, веде дослідження на городищі Нова Ніса — столиці парфянської держави.

Її наукові праці, присвячені розкопкам Айртама (1945 р., Ташкент) та Нової Ніси (1954 р., Ажгабад) — це вагомий внесок в розвиток середньо-азіатської археології. За цією тематикою у 1947 р. Марія Іванівна вдруге дістала вчену ступінь кандидата наук, цього разу історичних.

Її авторитет археолога серед колег Середньої Азії, Москви, Ленінграда, України був завжди високий. З 1948 р. за запрошенням вона працює в Києві в Інституті археології АН УРСР до виходу на пенсію в 1970 р. Знову вона долає нову ділянку на творчому шляху, ще в такому віці, в якому більшість дослідників вже йдуть до закінчення творчих пошуків. Та гострий, ясний розум, цілеспрямованість, працьовитість, ерудиція та широкий діапазон досліджень сприяли тому, що її ім'я назавжди ввійшло у вітчизняну археологічну науку. Початок праці Марії Іванівни в Інституті археології АН УРСР був пов'язаний з дослідженням питань ранньоскіфської археології, зокрема скіфського звіриноного стилю в мистецтві, саме для чого її й запросили до інституту. Вона провадить польові дослідження ранньоскіфського городища Жаботин, публікує ряд статей з ранньоскіфської тематики. Але доля повернула її на зовсім новий шлях вивчення майже невідомих на той час пам'яток кочових сарматів. Марія Іванівна бере участь у розкопках численних сарматських могильників біля с. Новопилипівка та радгоспу Аккермень, які на початку 50-х рр. здійснювала Молочанська експедиція, Марією Іванівною закладено міцні підвалини вивчення сарматської культури в Україні, які подальшими дослідженнями лише доповнюються, суттєво її не змінюючи. М. І. Вязьмітіній належать усі узагальнюючі праці з сарматської археології України — від перших в КСИА і «Нарисах стародавньої історії УРСР» до фундаментального видання «Археології УРСР» та його перевидання російською мовою. За цю працю вона й отримала Державну премію.

Марія Іванівна мала багато задумів стосовно сарматської археології, почувала в собі сили здійснити їх, але вдалося лише перевидати сарматський розділ в «Археології УРСР». Надбання молодих років — знання історії культури та археології Середньої Азії залишилося з нею назавжди, до кінця життя вона мріяла створити працю з історії сарматів України та Середньої Азії.

Ще одним ґрунтовним напрямком роботи Марії Іванівни було вивчення археології пізніх скіфів на Нижньому Дніпрі. Вона 9 польових сезонів, останній в 1963 р., досліджує городище та могильник Золота Балка, що відбито в двох фундаментальних монографіях: «Золота Балка» та «Золотобалковский могильник», в розділі «Пізньоскіфські городища Нижнього Дніпра» в «Археології УРСР» та ряді статей. І в пізньоскіфську тематику зроблено вагомий внесок.

До останніх років життя Марія Іванівна зберігала ясний розум, працездатність. Вона зберігала архіви своїх друзів, у похилому віці вона провадить архівну роботу — систематизує та частково здає у відповідні архіви: архів президента ВУАК видатного мистецтвознавця, академіка АН України О. П. Новицького — в Центральний історичний архів, його доньки М. О. Новицької, визначного мистецтвознавця, фахівця з давньоруського декоративно-прикладного мистецтва — в Софіївський заповідник, частину свого особистого архіву — в ІА НАНУ.

Чесноти Марії Іванівни, її душевна гармонія, піднесеність природи сприяли тому, що вона мала багато друзів та товаришів. З багатьма із них, імена яких тільки зараз стають відомими, з якими було навіть небезпечно спілкуватись, вона зберігала дружбу з молодих років на все життя. Найближчою подругою для неї з студентських років була Євгенія Георгіївна Спаська, мистецтво-

знавець, етнограф, художниця, яку було репресовано, заслано разом з сином у Середню Азію. У скрутні роки Марія Іванівна допомагала їй морально та матеріально, систематично надсилала частину своєї зарплати. Спілкування з Марією Іванівною дуже цінував молодший брат Євгенії Георгіївни Іван Георгієвич Спаський — провідний вчений нумізмат, який також був репресований.

Святом душі було для Марії Іванівни спілкування протягом сорока років з Всеволодом Михайловичем Зуммером, до його смерті у 1970 р. Він був професором Київського художнього інституту, видатним мистецтвознавцем, дослідником східного мистецтва та давньоруської архітектури.

З Марією Олексіївною Новицькою Марію Іванівну пов'язували справжні сестринські почуття. Їх дружба почалася в молоді роки й продовжувалася все життя. Вони працювали разом в експедиціях Марії Іванівни, мешкали поруч в кімнатах колись родинної Марії Іванівни, а потім комунальної квартири по вул. Софіївській, поруч поховані на Байковому кладовищі поблизу могили Лесі Українки.

З молодих років до похилих Марія Іванівна була у гостинному домі Максиміліана Волошина в Коктебелі в Криму. В молоді роки вона спілкувалася там не лише з Волошиними, але і з іншими гостями цього дому — О. М. Толстим, О. С. Грінюм та ін. Там вона подружилася на все життя з Марією Степанівною Волошиною, дружиною поета, Ніною Миколаївною Грін, дружиною письменника, з дітьми О. М. Толстого — Микитою та Катериною, з Анастасією Цвєтаєвою, з тогочасним планеристом, а в майбутньому провідним авіаконструктором О. К. Антоновим. На все життя зберігла вона дружбу з відомими філологами — сестрами Раєвськими, з Ольгою вона вчилася ще в гімназії. Серед численних друзів Марії Іванівни була Л. І. Семенко, дружина репресованого поета М. Семенка, кримська художниця О. В. Нагієвська. Вона товаришувала з акторками М. Р. Капніст, Р. С. Недашківською.

Марії Іванівні не судилося мати своїх дітей. Та вона була духовною наставницею з малих років Сергія Пустовійта, якому вона надала творче життя, ввела у мистецький світ. Морально й матеріально в скрутний для художника час вона підтримувала його. Добре серце, невибагливість побуту дозволяли Марії Іванівні постійно допомагати своїм подругам. Марія Іванівна як яскрава особистість саме своїм існуванням благодійно впливала на своє оточення, насамперед на дітей братів — Вадима Миколайовича та Володимира Михайловича.

Невимоглива до мирських благ, стримана у всьому, крім духовних, інтелектуальних цінностей, поєднуючи міцність характеру з романтизмом й витонченим смаком, спрямована у житті тільки на світле, добре, Марія Іванівна навіть у дуже похилі роки була сповнена любові до життя. Її, як і раніше, цікавила наука, література, мистецтво. У свої 97 років вона була тим глядачем, для котрого грала акторська група театру «Молодежный» з Р. Недашківською.

Марія Іванівна за життя не була широковідомою людиною поза межами науки, але вона багато зробила для інтелектуального, духовного життя країни, є яскравою її сторінкою. Вона назавжди залишиться в серцях і пам'яті тих, кому пощастило спілкуватися з нею, а її надбання житиме.